

Hrubý, Petr

Středověká Českomoravská vrchovina v sídelních souvislostech

In: Hrubý, Petr. *Metalurgická produkční sféra na Českomoravské vrchovině v závěru přemyslovské éry.*

Vydání první Brno: Filozofická fakulta, Masarykova univerzita, 2019, pp. 16-25

ISBN 978-80-210-9226-6; ISBN 978-80-210-9227-3 (online : pdf)

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/141091>

Access Date: 01. 12. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

1 STŘEDOVĚKÁ ČESKOMORAVSKÁ VRCHOVINA V SÍDELNÍCH SOUVISLOSTECH

Proměny Českomoravské vrchoviny byly součástí proměn v celém přemyslovském státě a v mnoha oblastech Evropy (*Žemlička 1990*, 133–178; *2002*, 24–25, 63–76, 192–332; *2014*; *Kenzler 2012*; *Klápště 2005*; *Málek 1976*; *1982*; *Schreg 2007*; *Bergmann 2015*; *Tolksdorf 2018*). Specifikem středověkého vývoje Vysočiny je exploatace stříbrnosných polymetalických rud. Ta zde vyvrcholila po polovině 13. století a podílela se na vzniku kulturní krajiny, kterou bychom mohli charakterizovat jako montánně a urbánně agrární. Hornické a hutnické komunity nepřicházely při zakládání důlních podniků do liduprázdné pustiny, nýbrž do oblastí se základní zemědělskou infrastrukturou, která zde byla budována v průběhu 12. století, třebaže civilizační úroveň dotčených území byla nižší než v montánních regionech na západ od českých hranic. Nejpozději okolo roku 1200 si zdejší obyvatelstvo uvědomovalo existenci exogenních akumulací zlata a využívalo je.

Počátky středověkého osídlení Českomoravské vrchoviny byly ovlivněny rázem krajiny a jejím klimatem. Pohybujeme se v hornatině tvořené starými krystalickými metamorfovanými či vyvěřelými horninami moldanubika (*Cháb a kol. 2002*). Je to oblast hnědých půd, typických pro svažité terény a vyvinutých na podkladě metamorfovaných a zpevněných sedimentárních hornin. Na údolích vodních toků jsou vázány čtvrtohorní gleje, překryté sedimentárními fluvizeměmi holocenního stáří. Na svazích nad nimi nalezneme místy modální pseudogleje. Ve vyšších polohách se lze setkat s mělkými až středně hlubokými hnědými kyselými půdami s různým podílem šterků a zvětralých hornin a v polohách přes 700 m nalezneme písčité půdy a podzoly (*Čech a kol. 2002*, 213; *Tomášek 2000*). Vůči jihočeským pánvím, Třebíčsku a přilehlé části Znojemska nebo vůči dolnímu Posázaví vyznívá ráz centrální Českomoravské vrchoviny nepříznivě (*Tolasz a kol. 2007*, 198–203). Průměrná roční teplota v nižších polohách je mezi 7 až 8 °C. V hornatější části regionu je to okolo 6,5 °C. V tom se polohy nad 650 m dají srovnat se Žďárskými vrchy, Novohradskými horami či nižšími partiemi Šumavy (*Chábera a kol. 1985*, 127, obr. 7 a 8; *Tolasz a kol. 2007*, 26–33, 38–39).

Průměrný počet mrazových dnů v roce se pohybuje mezi 120 až 140. Výjimku představují nejvyšší polohy masivů Křemešník, Čeřínek, Jihlavské vrchy se 140 až 160 mrazovými dny. Průměrný roční počet dnů, kdy teplota po celý den nestoupne nad 0 °C, se v nižších polohách pohybuje mezi 30 až 40, což je srovnatelné s většinou jihočeských pánví, s jižní částí středních Čech nebo se západním Znojemskem (*Tolasz a kol. 2007*, 59–62). Nejnížší průměrné roční úhrny srážek jsou v kotlinách a nízko položených údolích. Na většině území je to mezi 650–700 mm, přičemž v nejvyšších polohách nad 700 m nad mořem to může být i přes 770 mm; ještě výrazněji se tento rozdíl v sezónním úhrnu srážek projevuje v zimě. To je srovnatelné se Žďárskými vrchy, Šumavou, Novohradskými horami nebo Nížkým Jeseníkem. Nejdeštivějším měsícem je červenec, kdy spadne v průměru 80–100 mm srážek (*Tolasz a kol. 2007*, 68–73).

Indicie odlesňování do 10. a 11. století bez detekce sídelních areálů

Nejstarší údaje, které můžeme spojit s činností člověka v raném středověku, přinesla radiokarbonová datování vzorků ze starých fluviálních sedimentů (Tab. 1). Příkladem je niva Puklického potoka, drobného levo-břežního přítoku řeky Jihlavy u obce Puklice (obr. 5: 26). Na kvartérní bázi byla detekována a vzorkována organogenní uloženina s obsahem jedlových semen a nezuhebnatělých makrozbytků z dřevin. Ze vzorku bylo získáno AMS datum 651–764 po kalibraci (*Cherkinsky 2015*). Jedná se o nejmladší uloženinu ilustrující ještě stav přírodního prostředí do příchodu kolonistů. Ukazuje zalesněnou krajinu mladšího holocénu (*Kočár – Kočárová 2015*). Nejstarší antropogenní změny ve skladbě lesa byly zachyceny v hloubkách 32–36 cm a podle AMS ¹⁴C datování spadají do intervalu 760–882 po kalibraci s pravděpodobností 62,7% (*Goslar 2015b*).

Locality	Distr.	Section	Type	Lab. No.	depth (cm)	Sample	$\delta^{13}\text{C}, \text{‰}$ (IRMS)	^{14}C BP \pm	AD since	AD to	probabl. (%)
Puklice, Puklický stream	Jl	P1	AMS	Ge-21894	68-72	seeds	-24.6	1330	651	764	84,72
Puklice, Puklický stream	Jl	P1	AMS	-	32-36	wooden branch	-	-	760	882	62,70
Česká Bělá, Bělá stream	HB	-	CRA	ÚJF 12_153	base	wood	-	1135 \pm 74	765	1023	89,00
Žďár nad Sáz., spring area	ZR	-	CRA	ÚJF 12_155	base	charcoal	-	963 \pm 74	949	1222	93,00
Jihlava, Koželužský stream	Jl	P2	AMS	Poz-20505	107-111	charcoal	-	1025 \pm 30	960	1050	89,90
Česká Bělá, Březina stream	HB	P3	AMS	Georgia	base 210	wooden board	-24.7	970 \pm 25	1016	1155	95,40
Kejžlice, Pstružný stream	PE	P1	CRA	ÚJF 12_154	180	roundwood 0401	-	803 \pm 74	1037	1297	95,00
Kvetinov, Perlový stream	HB	P2	AMS	Georgia	94-100	seeds	-29.2	880 \pm 30	1042	1221	95,40
Ústrašín, spring area	PE	P 3	AMS	Poz-74445	-	pine branch	-	835 \pm 30	1158	1264	95,40
Ústrašín, spring area	PE	S 4	AMS	Poz-74606	-	pine branch	-	815 \pm 30	1168	1266	95,40
Kvetinov, Perlový stream	HB	P2	AMS	Georgia	145-150	charcoal	-24.7	720 \pm 40	1220	1387	95,40
Česká Bělá, Březina stream	HB	P3	AMS	Georgia	145-150	seeds	-25.1	730 \pm 30	1224	1297	95,40
Kejžlice, Pstružný stream	PE	P1	AMS	Poz-59908	180	roundwood 0402	-	690 \pm 30	1265	1314	67,80
Česká Bělá, Březina stream	HB	P1	AMS	Georgia	195-200	seeds	-26.2	680 \pm 25	1274	1388	95,40
Česká Bělá, Březina stream	HB	P1	AMS	Georgia	155-160	seeds	-26.3	500 \pm 35	1320	1451	95,40

Tab. 1. Přehled ^{14}C radiometricky datovaných vzorků z referovaných lokalit. Zkratky okresů, **HB:** Havlíčkův Brod. **Jl:** Jihlava. **PE:** Pelhřimov. **TR:** Třebíč. **ZR:** Žďár nad Sázavou. Data z lokality Koželužský potok kalibrována v programu OxCal v 3. 10 (Bronk Ramsey 2005). Atmosférická data podle Reimer a kol. 2004. Data z lokalit Česká Bělá, Kejžlice a Žďár nad Sázavou kalibrována v programu Calib 6. 0. 1 s kalibrační křivkou IntCal09. Atmosférická data podle Reimer a kol. 2009. Kalibrace dat z lokalit Puklice a Ústrašín provedena v programu OxCal v 4. 2. 4 (2013). Atmosférická data podle Reimer 2013.

Tab. 1. Overview of ^{14}C radiometric dating of samples from the sites mentioned in the text. Abbreviations of districts **HB:** Havlíčkův Brod. **Jl:** Jihlava. **PE:** Pelhřimov, **TR:** Třebíč, **ZR:** Žďár nad Sázavou. Dates from the Koželužský Stream are calibrated in the OxCal programme, version 3.10 (Bronk Ramsey 2005). Atmospheric data by Reimer et al. 2004. Dates from the sites Česká Bělá, Kejžlice and Žďár nad Sázavou are calibrated in the Calib 6.0.1 programme with calibration curve IntCal09. Atmospheric data by Reimer et al. 2009. Calibration of dates from the sites Puklice and Ústrašín was carried out in the OxCal programme, version 4.2.4 (2013). Atmospheric data by Reimer 2013.

Další data přinesl archeologický a archeobotanický výzkum nivy potoka Bělá v intravilánu městyse Česká Bělá v roce 2012. Odběr se zaměřil na nejstarší dosažené organicky bohaté sedimenty na holocenní bázi. Z nich byl odebrán půdní vzorek obsahující náplavové dřevo, které bylo ^{14}C konvenčně datováno do intervalu 765–1023 po kalibraci (Hejhal a kol. 2009; Hrubý a kol. 2014b, 69–84; Světlík 2013a). Je možné, že v souvislosti se vznikem sídel či pastvišť nebo i v souvislosti s existencí stezky zde již v první polovině 11. století proběhla vlna prosvětlování a odlesňování (obr. 23: 1).

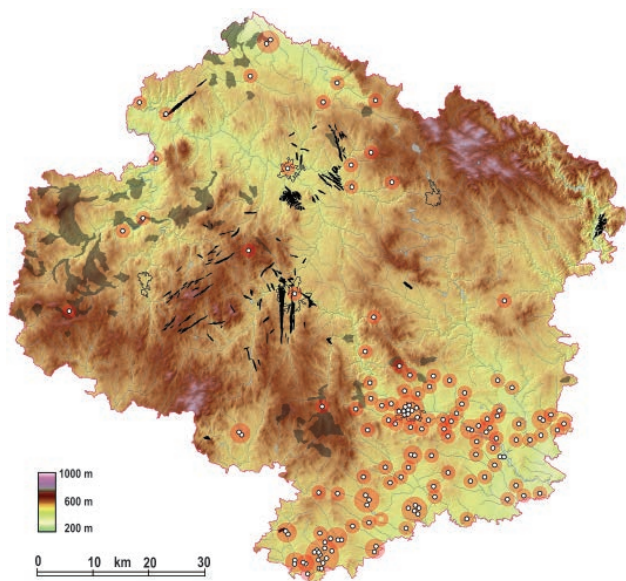
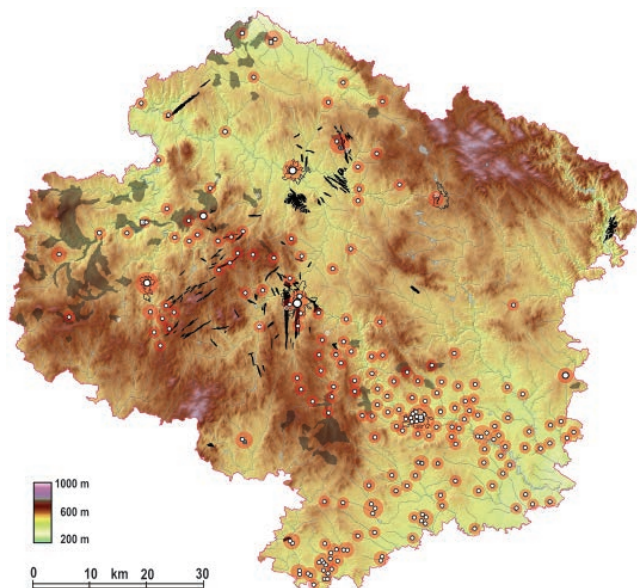
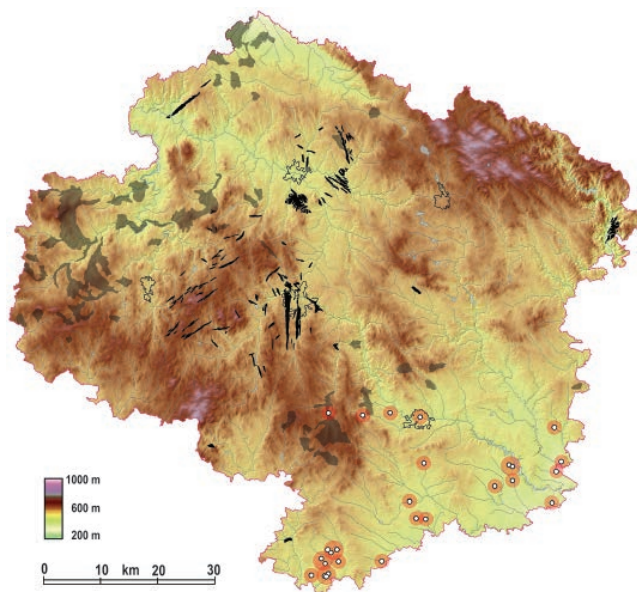
Stará AMS ^{14}C data z uhlíků poskytly v hloubkách 107–110 cm i sedimenty na Koželužském potoce na západním okraji Jihlavy (obr. 30: 7). Měření po kalibraci vychází v intervalu let 960–1050 (Goslar 2007). Kritickým bodem je zde měření nikoliv z makrozbytků, nýbrž z uhlíků. Všechny uvedené údaje nicméně naznačují, že území v blízkosti větších řek jako Sázava a Jihlava byla směrem do Vysočiny odlesňována už velmi záhy, avšak odpovídající sídelní areály, které by se projevovaly jasně archeologicky, zde v této době nevznikají, nebo dosud nebyly z různých důvodů detekovány.

Kolonizace poříčí Jihlavy a horního Podyjí ve 12. a 13. století

Nejpozději od začátku 12. století se podle písemných i archeologických pramenů intenzivně zasídlovalo

povodí střední Jihlavy s Třebíčskem (Měřinský 1986, 158, 160–169; 1988, 23–28, 39–40; Poláček 1993; Obšusta 2000, 191). Důležitou roli přitom hrál trebičský benediktinský klášter založený roku 1101 moravskými úředníky Přemyslovci, bratry Oldřichem Brněnským a Litoldem Znojenským (Kuthan 1994, 407–422; Fišer 2001; 31–65). Směrem do nitra Vysočiny navazovala sídla v tzv. Přibyslavické provincii v majetku královny Konstancie Uherské, což vyplývá z pozdní konfirmace dnes nedochovaných listin z roku 1224 (Šebánek 1933). V centru Českomoravské vrchoviny se setkáme i s majetky olomoucké diecéze, jak naznačuje zmínka kronikáře Jarlocha o tom, že olomoucký biskup Jindřich Zdík trávil Vánoce roku 1149 v Jeníkově. Ten lze ztotožnit s Větrným Jeníkovem zmiňovaným v listině papeže Honorie III. z roku 1226 mezi majetky želivských premonstrátů (CDB II, č. 281, s. 274–277). Záznam dovoluje uvažovat o existenci dvorce snad i s osadou (Hejhal 2010).

Na konci první třetiny 13. století zasáhl do kolonizace horního poříčí Jihlavy také loucký premonstrátský klášter, založený v roce 1190. V listině z roku 1227 Přemysl Otakar I. povolil správci Bítovska Petrovi prodej tzv. Lovětínského újezdu (*circuitum quendam nomine Louetin*) kanonii premonstrátů v Louce u Znojma. V listině je kromě řeky Jihlavy zmíněna vodoteč Crup, snad Krupčinský potok pramenící východně od Kamenice nad Lipou. Východní hranici újezdu lze tušit v okolí Lovětína jižně od Batelova.



Na severu se hranice blížila majetkům pražského biskupství, na což poukazuje i přítomnost biskupa Jana II. (1226–1236) na prvním místě svědecké řady v listině (*CDB II*, č. 305, s. 303–304).

K osídlení Jihlavska na konci první třetiny 13. století se vztahují i dokumenty vzniklé nejspíš až v letech 1256–1257. V nich se poprvé objevují majetky premonstrátů ze Želiva a tišnovských cisterciáček. V listině z okruhu želivského kláštera nalezneme podmínky prodeje majetků řádu německých rytířů v Humpolci a nad Jihlavou (*bona illa, que habuimus in Humpolz et super Giglava*) želivské kanonii premonstrátů roku 1233. Vyjmenovány jsou vsi *Podole, Dobře, Scrisowe, Bogedanze* a *Pustsin* se všemi lesy, loukami, honitbou, mlýny, řekami a poli (*CDB III/1*, č. 48, s. 48–49). Jde o mladší vidimus, potvrzený 2. prosince 1257 olomouckým biskupem Brunem ze Schauenburka. Řád německých rytířů tak lze s opatrností pokládat za stavebníka kostelů sv. Mikuláše v Humpolci i sv. Jana Křtitele v Jihlavě. Do roku 1233 se hlásí i konfirmace tohoto převodu olomouckým biskupem Robertem. V ní je však výčet majetků rozšířen na třináct vsí. Na rozdíl od prvního z textů se ale v tomto už nemluví o veškerém příslušenství, které ke vsím náleží, nýbrž o desátku ze vsí (*decimas spectantes in villis*): *Bobikozle, Borisowe, Vnzenove, Koslove, Dobrezowit, Elhota, Belemilzic, Stibor, aliud Stibor, Bukowe, aliud Bukowe, Smirna, Serech* (*CDB III/1*, č. 49, s. 49–50). Jindřich Zdeněk Charouz došel k závěru, že i tato listina je mladším účelovým opisem, vzniklým rovněž po polovině 13. století (*Charouz 2005; Měřínský – Charouz 2009*).

Věrohodný výčet sídel před polovinou 13. století nalezneme v listině moravského markraběte Přemysla (1227–1239) vydané ve Znojmě 31. října 1234, v níž se stvrzuje založení kláštera cisterciáček *Porta coeli* v Předklášteří. Na prosbu královny Konstancie Uherské byl klášter výměnou za majetek *Trebow* obdarován Jihlavou

Obr. 2. Českomoravská vrchovina v mezích kraje Vysočina s vyznačením výskytů zlata, polymetalických rud a komponent 9. až 11. století.

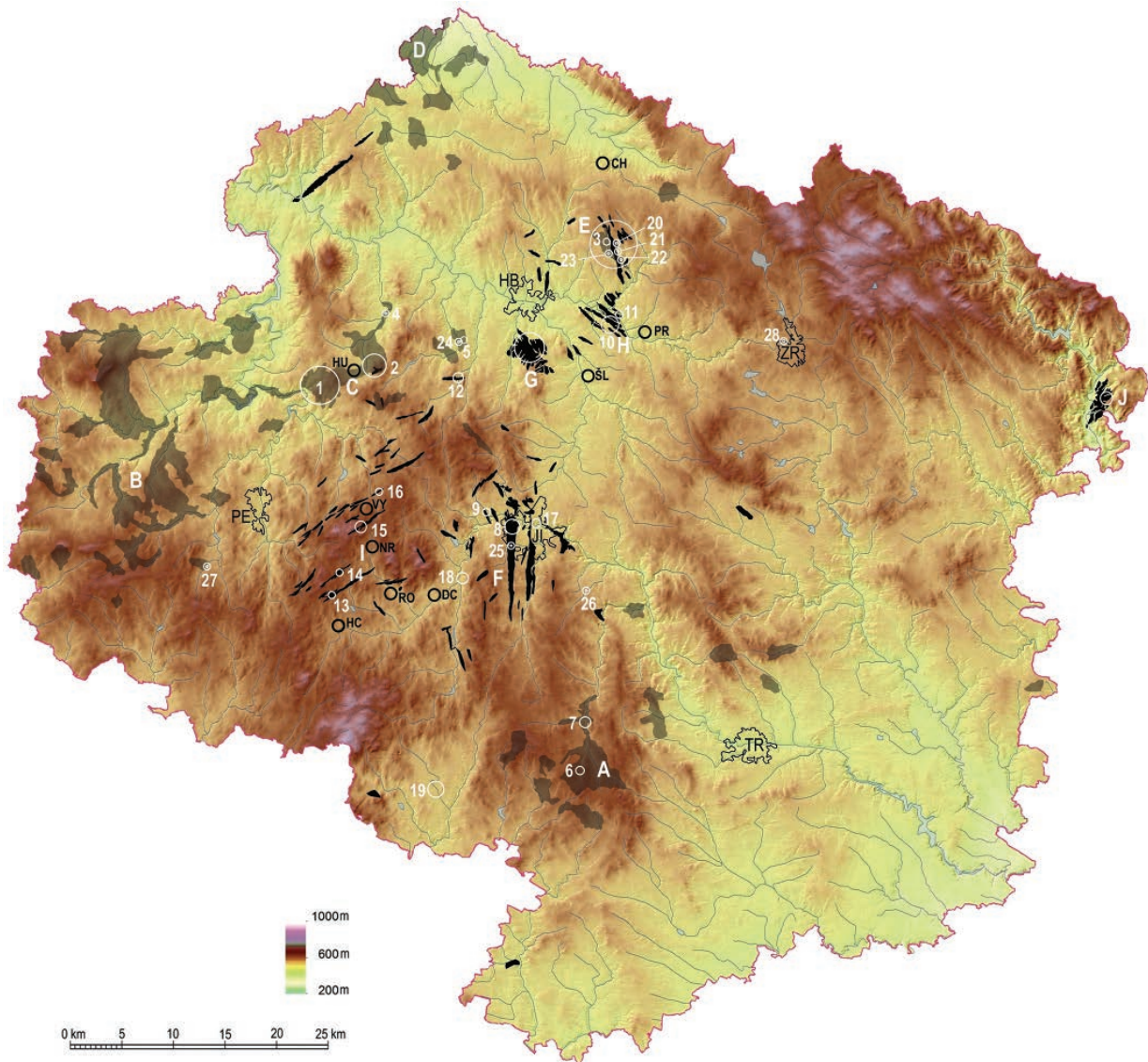
Fig. 2. Bohemian-Moravian Highlands within the borders of Vysočina Region with highlighted deposits of gold, polymetallic ores, and 9th to 11th century components.

Obr. 3. Českomoravská vrchovina v mezích kraje Vysočina s vyznačením výskytů zlata, polymetalických rud a komponent 12. století.

Fig. 3. Bohemian-Moravian Highlands within the borders of Vysočina Region with highlighted deposits of gold, polymetallic ores, and 12th century components.

Obr. 4. Českomoravská vrchovina v mezích kraje Vysočina s vyznačením výskytů zlata, polymetalických rud a komponent první poloviny 13. století.

Fig. 4. Bohemian-Moravian Highlands within the borders of Vysočina Region with highlighted deposits of gold, polymetallic ores, and components from the first half of the 13th century.



Obr. 5. Českomoravská vrchovina v mezích kraje Vysočina s kartograficky zdůrazněnými územími s výskyty zlata, polymetalických rud a referovanými lokalitami. **A:** zlatonosná oblast Želetavsko; **B:** zlatonosná oblast Pacov – Zlátenka; **C:** zlatonosná oblast Humpolecko; **D:** zlatonosná oblast Golčův Jeníkov – Vilémov; **E:** zlatonosná a rudní oblast Česká Bělá, havlíčkobrodský rudní revír; **F:** jihlavský rudní revír; **G:** havlíčkobrodský rudní revír, část Sv. Kříž – Ovčín – Suchá; **H:** havlíčkobrodský rudní revír, část Stříbrné Hory – Utín; **I:** pelhřimovský rudní revír; **J:** rudní revír Štěpánov nad Svatkou, případové montánní lokality a komplexy; **1:** komplex Trucbába na Humpolecku; **2:** komplex Na štůlách u Humpolce; **3:** Česká Bělá, rýžoviště a důlní komplex; **4:** Kejžlice, Pstružný potok; **5:** Květinov, výzkum Perlový potok; **6:** Opatov (okr. Třebíč), Horský potok; **7:** Opatov (okr. Třebíč), Zlatomlýn; **8:** Jihlava, starohorská dislokace; **9:** Vyskytná nad Jihlavou a Plandry, Bělokamenský potok; **10:** Utín, historické důlní středisko Buchberg; **11:** Utín, hutniště u Sázavy; **12:** Koječín; **13:** Černov a Chrástov - Cvilínek; **14:** Čejkov; **15:** Vyskytná; **16:** Opatov (okr. Jihlava), některé lokality nemon-tánního charakteru; **17:** Jihlava, tzv. Stará Jihlava; **18:** Kostelec u Jihlavy; **19:** Telč, Staroměstský rybník, lokality archeobotanického vzorkování; **20–23:** Česká Bělá, profily na potoce Březina a profil na potoce Bělá; **24:** Květinov, profily Perlový potok; **25:** Jihlava, profily Koželužský potok; **26:** Puklice, profil Puklický potok; **27:** Ústrašín; **28:** Žďár nad Sázavou, Brodská ul. - vyznačena jsou dále městečka, zmiňovaná ve 13. století v souvislosti s hornictvím, nebo městečka, u nichž se o úloze ve středověkém hornictví uvažuje; **DC:** Dolní Cerekev, **HC:** Horní Cerekev, **HU:** Humpolec, **CH:** Chotěboř, **NR:** Nový Rychnov, **PR:** Příbyslav, **RO:** Rohozná, **ŠL:** Šlapanov, **VY:** Vyskytná (okr. Pelhřimov).

Fig. 5. Bohemian-Moravian Highlands within the borders of Vysočina Region with cartographically highlighted areas with deposits of gold, polymetallic ores and the sites mentioned in the text. **A:** auriferous region Želetava. **B:** auriferous region Pacov – Zlátenka. **C:** auriferous region Humpolec. **D:** auriferous region Golčův Jeníkov – Vilémov. **E:** auriferous and ore region Česká Bělá, Havlíčkův Brod ore district. **F:** Jihlava ore district; **G:** Havlíčkův Brod ore district, section Sv. Kříž – Ovčín – Suchá. **H:** Havlíčkův Brod ore district, section Stříbrné Hory – Utín. **I:** Pelhřimov ore district. **J:** Štěpánov nad Svatkou ore district. Examples of mining sites and complexes. **1:** complex Trucbába in the Humpolec region. **2:** complex Na štůlách near Humpolec. **3:** Česká Bělá, placer and mining complex. **4:** Kejžlice, Pstružný Stream. **5:** Květinov, Perlový Stream. **6:** Opatov (Třebíč Dist.), Horský Stream. **7:** Opatov (Třebíč Dist.), Zlatomlýn. **8:** Jihlava, Staré Hory dislocation. **9:** Vyskytná nad Jihlavou and Plandry, Bělokamenský Stream. **10:** Utín; **11:** Utín, smelting facility near Sázava River. **12:** Koječín; **13:** Černov and Chrástov – Cvilínek. **14:** Čejkov. **15:** Vyskytná. **16:** Opatov (Jihlava Dist.). Examples of

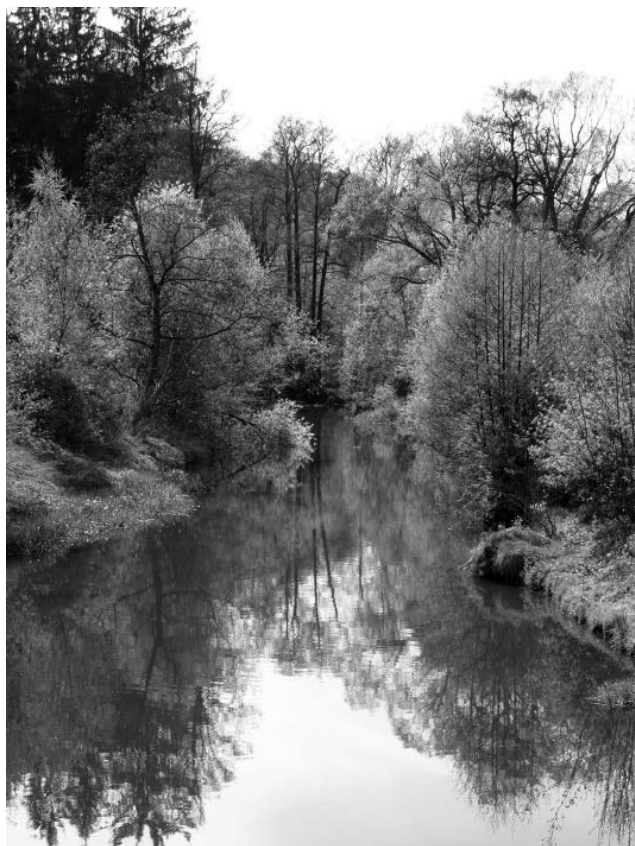
non-mining localities. **17:** Jihlava, so-called Old Jihlava. **18:** Kostelec near Jihlava. **19:** Telč, Staroměstský Pond. Archaeobotanical sampling locations. **20–23:** Česká Bělá, sections on the Březina Stream and a section on the Bělá Stream. **24:** Květinov, sections Perlový Stream. **25:** Jihlava, sections Koželužský Stream. **26:** Puklice, section Puklický Stream; **27:** Ústrašín; **28:** Žďár nad Sázavou, Brodská Street. Towns mentioned in connection with 13th century mining or presumed medieval mining towns. **DC:** Dolní Cerekev. **HC:** Horní Cerekev. **HU:** Humpolec. **CH:** Chotěboř. **NR:** Nový Rychnov. **PR:** Přibyslav. **RO:** Rohozná. **ŠL:** Šlapanov. **VY:** Vyskytná (Pelhřimov Dist.).

se clem (*Giglawia cum theloneo*) a v jejím okolí obdržel vsi *Bolemilchichi*, *Wicenow*, *Borissow*, *de Pestow dimidiam villam* (polovina vsi Pístov), *Pobikozli*, *Kohhoue*, *Smyrchnowe*, *Vblazka* (U Blažka), *Legota*, a dále *Byrdniche* (Brtnice) s vesnicemi *Branchewess* (Bransouze), *Cyhhowe* (Číchov), *Jazstrabe* (Jestřebí), *Oztehhouichi* (Ostejkovice), *Vgrinowichi* (Uhřínovice), *Presseka* (Příseka), *Dubkowa* (Doubkov), *V malego* (Malé) a *Wignanow* (CDB III/1, č. 88, s. 97–100). Donaci v podobě majetků Brtnice a Jihlava se clem potvrdil 4. dubna 1238 také Václav I. (CDB III/1, č. 180, s. 224).

K poznání předlokační Jihlavy archeologie zatím prakticky nepřispěla. Nepočtený keramický soubor s prvky pozdní doby hradištní pochází z výzkumů prováděných v letech 2014–2015 v místech na dohled kostela sv. Jana Křtitele (obr. 7 a 8; obr. 30: 9) v dnešní průmyslové zástavbě. Artefakty pochází z hlubokých říčních sedimentů. V souboru nalezneme výduti i okraje s rádélkovou výzdobou (obr. 9). Nálezy lze i přes nezbytnou kritiku volně spojovat s osadou Jihlavou, předcházející založení stejnojmenného města. Jejím centrem byl zmíněný kostel sv. Jana Křtitele na *Jánském vršku* (Konečný 1988).

Z dalších lokalit, na nichž lze na počátku 13. století s pomocí archeologie sledovat odlesňování krajiny, můžeme uvést Kostelec u Jihlavy. V extravilánu severně od kostela sv. Kunhuty byla na okraji nivy odkryta část hospodářského zázemí sídliště s několika pecemi, snad chlebovými. V keramice byly zastoupeny tuhé střepy a fragmenty s rádélkovou výzdobou, které lze považovat za určité chronologické vodítko pro datování souboru do první třetiny 13. století (obr. 10–12). Poblíž areálu byl v nivě řeky nalezen tesaný jedlový hranol, jehož smýcení bylo stanoveno na rok 1206 (Kyncl 2013; Hrubý a kol. 2014b, 21–32). Ať už souvisel s počátkem Kostelce, nebo byl řekou přinesen z vyšších poloh, jedná se v každém případě o doklad mýcení a stavebních aktivit v horním povodí řeky Jihlavy na samém počátku 13. století.

V horním povodí Moravské Dyje přinesl nové poznatky archeologický výzkum hospodářského a výrobního zázemí středověkého sídliště v místě nynějšího Staroměstského rybníka v Telči. Vznik osady lze klást do konce 12. století, nejpozději do počátků 13. století (Macků 2011; Běhouňková 2015). Tomu nasvědčují i nálezy rakouských stříbrných feniků vévody Leopolda VI., vládnoucího v letech 1198–1230.



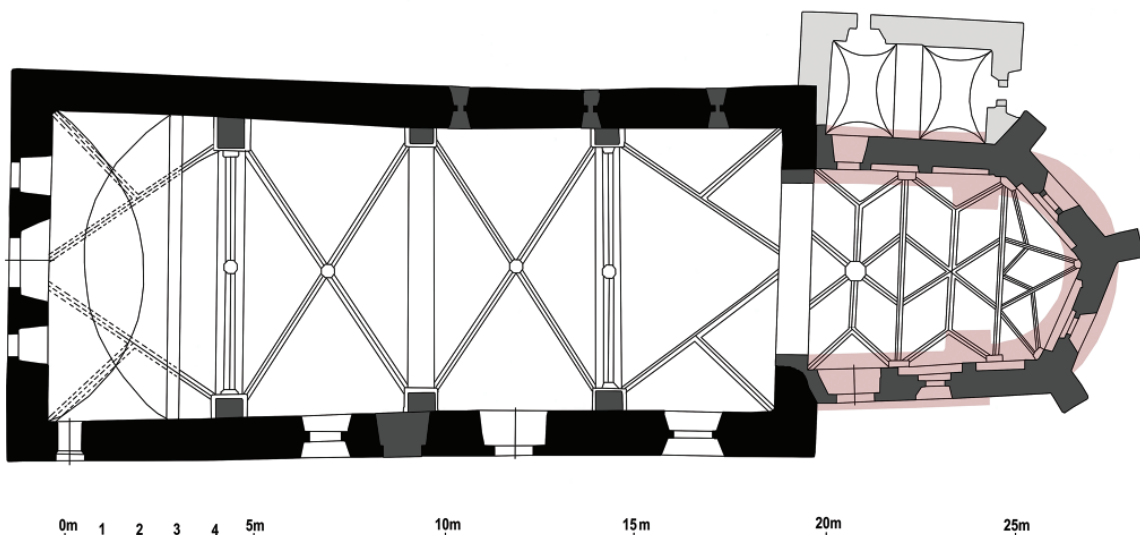
Obr. 6. Řeka Jihlava u Starých Hor na okraji dnešní Jihlavy. Foto autor.

Fig. 6. Jihlava River near Staré Hory at the periphery of present-day Jihlava town. Photo by author.



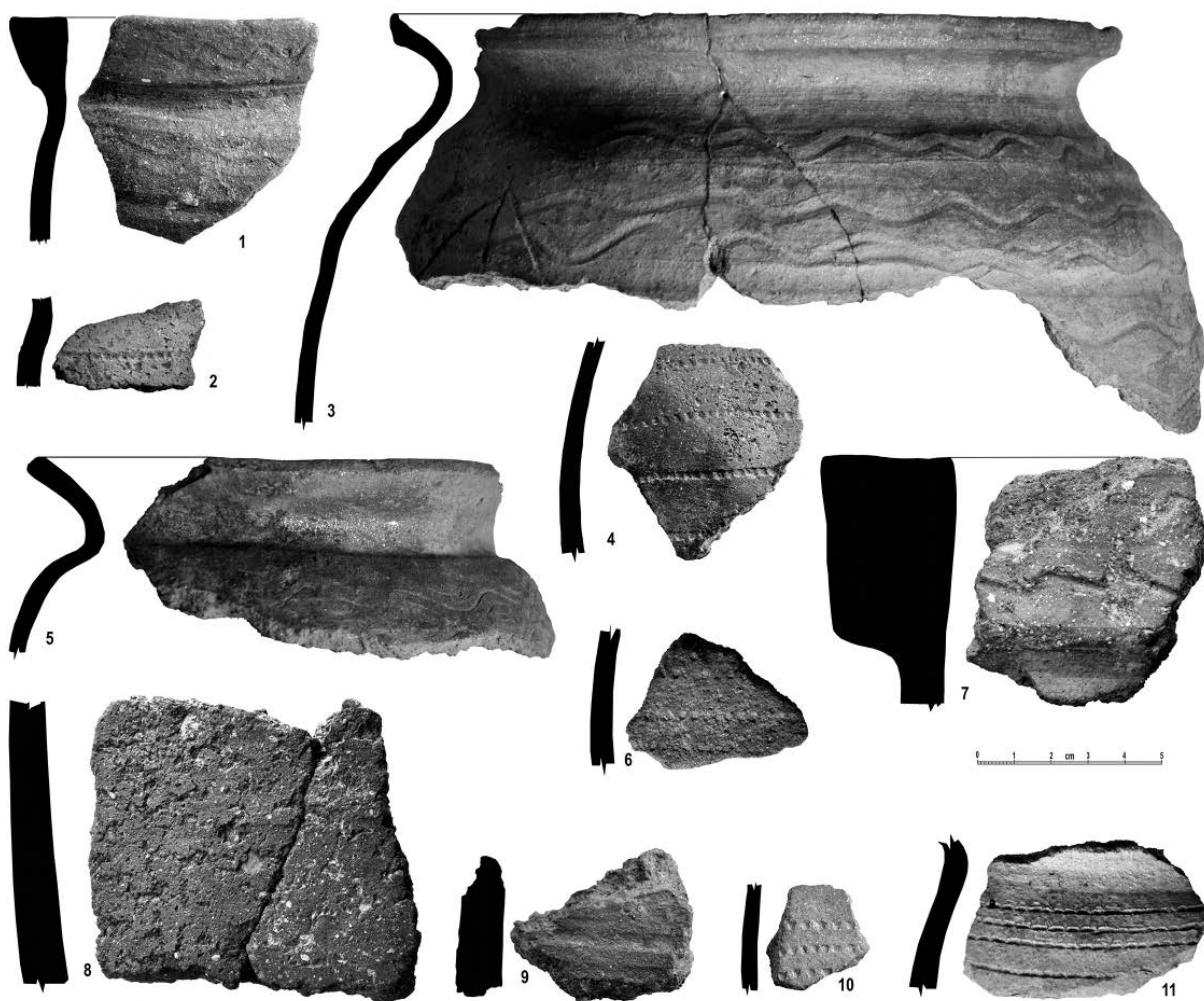
Obr. 7. Kostel sv. Jana Křtitele na Jánském vršku. Někde v těchto místech stála osada Jihlava, která předcházela vzniku královského města. Foto autor.

Fig. 7. Church of St. John the Baptist. The Jihlava village, a predecessor of the royal town of Jihlava, was situated somewhere in this area. Photo by author.



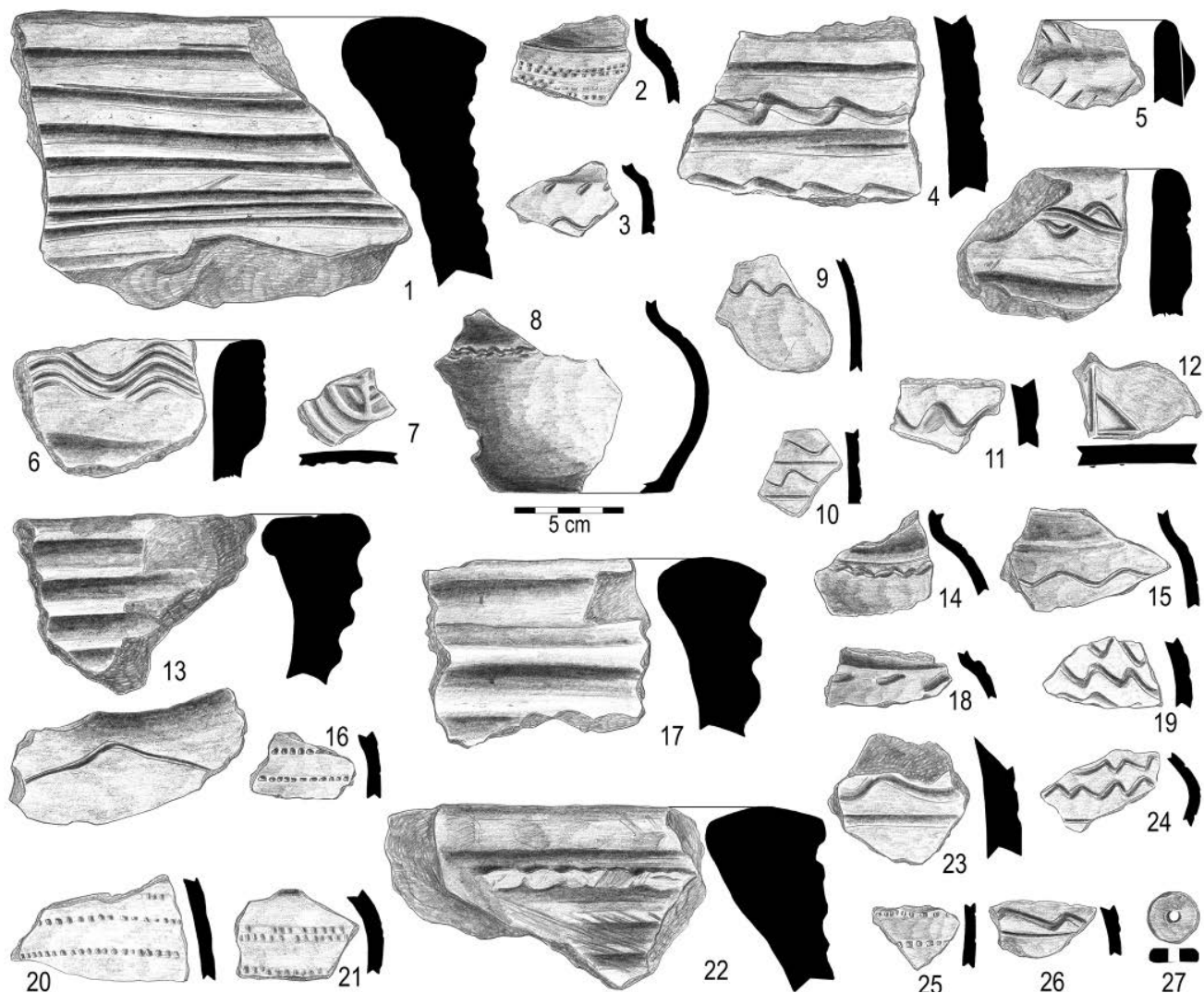
Obr. 8. Půdorys kostela sv. Jana Křtitele s předpokládanou starší stavební fází závěru (podle Konečný 1988). Úprava autor.

Fig. 8. Layout of the Church of St. John the Baptist with hypothetical older phase of the choir (by Konečný 1988). Edited by author.



Obr. 9. Keramika z hlubokých sedimentů na severním břehu řeky Jihlavy nedaleko kostela sv. Jana Křtitele v Jihlavě. Výzkum a foto ARCHAIA Brno.

Fig. 9. Pottery from deep sediments on the northern bank of Jihlava River near the Church of St. John the Baptist. Excavation and photo by ARCHAIA Brno.



Obr. 10. Kostelec u Jihlavy. Záchraný archeologický výzkum výrobně hospodářské části středověkého sídlištního areálu (ARCHAIA Brno 2012–2013). Zlomky keramiky, datované rámcově do první třetiny 13. století. Kresba E. Bílková Šamalová, úprava autor.

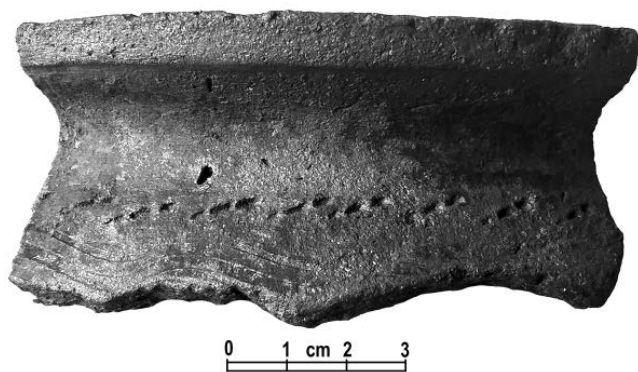
Fig. 10. Kostelec u Jihlavy. Archaeological rescue excavation of medieval settlement area (ARCHAIA Brno 2012–2013). Ceramic fragments are generally dated back to the first third of the 13th century. Drawing by E. Bílková Šamalová, edited by author.

Do kolonizace se od 20. let 13. století výrazněji zapojují i feudální rody, třebaže jejich zakladatelskou aktivitu např. ve formě klášterních fundací můžeme tušit již dříve. Ilustruje to příklad kláštera premonstrátek v Nové Říši, vzniklého jako šlechtická fundace v roce 1211. V moravské části Českomoravské vrchoviny se etabluje původně služební šlechta a úředníci z okruhu hradské správy Znojemska nebo Bítovska, kteří své pozdější majetky získali jako výsluhy. Jmenovat můžeme Hrutovice v okolí Kněžic, Ranožirovce v okolí Stonařova a s nimi příbuzné Pincerny (Schenky) se sídlem v Kostelci u Jihlavy (Měřínský 1988, 23–24). V souvislosti se zájmy synů Wolframa z rodu Pincernů a zájmy želivského kláštera se na přelomu 20. a 30. let 13. století rozhořel spor o les *Borek* severozápadně od Jihlavy. Listina z 25. srpna 1233 pro želivský klášter, vydaná Václavem I. v Kladrubech, řeší rozepři ve prospěch premonstrátů (CDB III/1, č. 43, s. 43–44).

Kolonizace Posázaví od 12. století

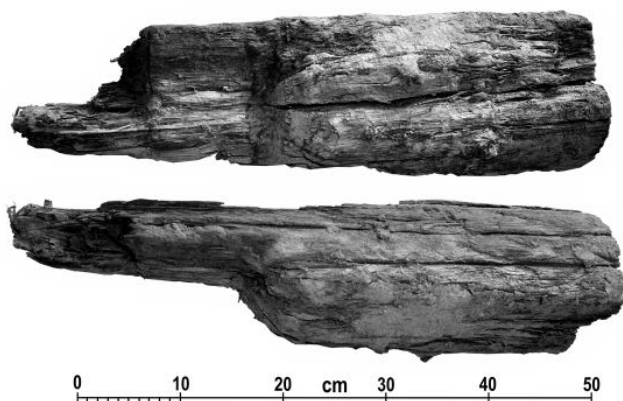
V Posázaví patří mezi indikátory kolonizace po roce 1200 převážně kostely, neznáme však jejich donátory. Na území Havlíčkova Brodu se předpokládá existence předlokační trhové osady v okolí kostela sv. Vojtěcha na severním břehu Sázavy. Jeho počátky se kladou většinou už do druhé poloviny 12. století (Rous 1982, 39, 44–45). Regionálně významným sídlem byla i Světlá nad Sázavou s kostelem sv. Václava, který vznikl v první polovině 13. století (Křivská 2005, 21). Před polovinu 13. století se datuje i kostel sv. Jakuba Většího v Chotěboři (Merhautová 1971, 133).

Od 40. let 13. století se v kolonizačním úsilí výrazněji angažovaly šlechtické rody, třebaže na příkladu Posázaví můžeme vidět řadu pozdně románských kostelů, u nichž lze rovněž tušit feudální zakladatele. Až na mocné Lichtenburky, kteří byli z hlediska majetků, přístupu k drahým



Obr. 11. Kostelec u Jihlavy. Záchranný archeologický výzkum výrobně hospodářské části středověkého sídlištního areálu (ARCHAIA Brno 2012–2013). Okraj hrnce z tuhové keramiky, datovaný rámcově do první třetiny 13. století. Výběr a foto K. Doležalová.

Fig. 11. Kostelec u Jihlavy. Archaeological rescue excavation of medieval settlement area (ARCHAIA Brno 2012–2013). Rim of a graphite-tempered ceramic pot, dated generally to the first third of the 13th century. Selection and photo by K. Doležalová.



Obr. 12. Kostelec u Jihlavy. Jedlový trám s přitesanými hranami a zádlabem nalezený v nivě Jihlavy (vzorek U 0825). Smýcení bylo dendrochronologicky datováno do roku 1206 (Kyncl 2013). Foto P. Duffek 2013, úprava autor. Výzkum ARCHAIA Brno.

Fig. 12. Kostelec u Jihlavy. A fir beam with hewn edges and a mortise, discovered in the floodplain of Jihlava River (sample U 0825). The felling date 1206 was determined by dendrochronology (Kyncl 2013). Photo by P. Duffek 2013, edited by author. Excavation by ARCHAIA Brno.

kovům i z hlediska zakladatelských aktivit a politické angažovanosti mimořádným fenoménem (Urban 2003; Somer 2012a), lze šlechtu na české straně Vysočiny charakterizovat spíše jako drobnou. K fundátorům z řad šlechty patřil Jan z Polné, pravděpodobný zakladatel kostela Nanebevzetí Panny Marie v Polné. Kostel je doložen k roku 1242, kdy byl patronát svěřen řádu německých rytířů (Hejhal 2012, 25, 67, 81).

Z nečetných archeologických nálezů v horním Posázaví jmenujme fenik z archeologického výzkumu v Havlíčkově Brodě v roce 1979. Jde o napodobeninu

frišašských ražeb z konce 12. století, jejíž bližší určení není možné (určil L. Polanský; obr. 13: 3). Mince byla uložena v sídlištní struktuře s keramikou, kterou autoři výzkumu datují před výstavbu městského opevnění v letech 1310–1314. Z okolí nálezů má pocházet i keramika hradištní tradice (Rous 1982, 39).

Další archeologické indikátory evidujeme ještě dále proti proudu Sázavy. Na katastru obce Utín asi 3 km severozápadně od Příbyslavi se nalézá zaniklé hornické středisko *Buchberg* (obr. 34–35). Jeho rozkvět nastal až po polovině 13. století, avšak při povrchové prospekci zde byl nalezen jeden celý skleněný korálek s očky a k tomu zlomek druhého exempláře (obr. 13: 1 a 2). Tento typ je v českém prostředí považován za import a datuje se většinou do 10. až 12. století (Krumphanzlová 1965), ale možný je i výskyt okolo roku či po roce 1200 (Schubert – Wegner 2015, 233, Abb. 38: 3). Z téhož místa pochází i olovené kroužky různé profilace s otvorem (obr. 115: 10–12), které je obtížné přesvědčivě datovat. Odpovídají však shodným nálezům z mnoha míst střední a východní Evropy 11. a 12. století (Macháček – Měchura 2013, 284–285; Rozmus 2014, s. 217, Ryc. 204: 4–6, s. 219, Ryc. 205, 224, Ryc. 211–212; Bláha a kol. 2013, 308).

Nové informace přináší výzkumy archeobotanické, z nichž pozornost zasluhuje rozbor profilů nivy potoka Březina u České Bělé (obr. 23: P1–3, obr. 24 a obr. 140). Jeden ze studovaných profilů (profil 3) skrýval v organicky bohatých vrstvách štípanou jedlovou desku, kterou se pro nepřítomnost podkorního letokruhu nepodařilo datovat dendrochronologicky. A tak byl alespoň z nejmladších dochovaných letokruhů odebrán vzorek na datování AMS ^{14}C , který byl změřen a kalibrován do intervalu 1016–1155 (Tab. 1). Vzhledem k doloženým rýžovištím severně od České Bělé (obr. 23: 2 a 25) i k výrazné geochemické přítomnosti zlata v sedimentech máme před sebou nejen doklad kolonizace severního Havlíčkobrodského nejpozději po polovině 12. století, ale nejspíš i indicii soudobého rýžovnictví zlata (Hrubý a kol. 2014b, 28).

Zajímavý údaj přinesl i půdní vzorek z archeologického výzkumu pod vozovkou ve Žďáru nad Sázavou v roce 2012 (obr. 5: 28). Jedná se o jižní předpolí známého zaniklého sídliště ze 13. století v poloze *Staré město* na západním okraji města (Zatloukal 1999). Na více místech zde byla na zvětralinovém podkladu pozorována vrstva charakterizovaná jako původní půdní typ, popř. pohřbený vysušený mokřad. Vrstva ale obsahovala značné množství uhlíků. V odběrovém místě byla zjištěna naprostá (možná náhodná a lokální) převaha smrku v podobě zuhelnatělých větviček a chvojí. Z nich naměřená ^{14}C konvenční data patří po kalibraci do intervalu 949–1222 (Světlík 2013b). S opatrností tedy můžeme hovořit o odlesňování spojeném s vypalováním mýtin jako o jevu doprovázejícím kolonizaci nejpozději na počátku 20. let 13. století.



Obr. 13. 1-2: Skleněné korálky z lokality Utín (okr. Havlíčkův Brod), Foto Pavla Starůstková. 3: Denár z konce 12. století napodobující friesašské feniky, Archeologický výzkum Muzea Vysočiny Havlíčkův Brod (i. č. 5/1979/7). 4: fenik, typ C 896, moravský markrabě Vladislav III. (1246-1247). 5: fenik, typ C 899, moravský markrabě Přemysl (1247-1253). Typy podle Cach 1974. Foto autor.

Fig. 13. 1-2: Glass beads from Utín (Havlíčkův Brod Dist.), photo by Pavla Starůstková. 3: Late 12th century denier imitating the Friesach pfennigs, archaeological excavation by the Museum of Vysočina Region in Havlíčkův Brod (Inv. No. 5/1979/7). 4: pfennig type C 896, Vladislaus III, Margrave of Moravia (1246-1247). 5: pfennig type C 899, Přemysl, Margrave of Moravia (1247-1253). Typology by Cach 1974. Photo by author.

Dílčí poznatky o odlesňování a nejstarší aktivitě člověka přinesl i archeobotanický výzkum nivy Perlového potoka u obce Květinov jihozápadně od Havlíčkova Brodu (obr. 5: 5 a 24; obr. 27–28). Na bázi jednoho ze dvou profilů v nivě byl v uhlíkovém záznamu pozorován prudký nárůst lesních dřevin a zároveň indikátorů světlin a lesních pasek. Z této sekvence byla získána AMS ¹⁴C data kalibrovaná v intervalech 1042–1221 a 1220–1387 (Světlík 2013a–b; Hrubý a kol. 2014b, 107–113). I v tomto případě lze hovořit o prosvětlování krajiny, spojeném s vypalováním mýtin nejpozději začátkem 20. let 13. století.

Kolonizace Želivska, Humpolecka a Pelhřimovska od 12. století

Roku 1144 byl nad soutokem Želivky a Trnavy založen benediktinský klášter. Na základě blíže nespécifikovaného obvinění byli roku 1149 benediktini nuceni ze Želiva odejít a místo nich byli uvedeni premonstráti. Třebaže výčet několika desítek vsí hlavně mezi Želivem a Jihlavou nalezneme až v papežské stvrzující listině z roku 1226, některá sídla zde mohla existovat již v době zakládání kláštera, soustředěná okolo předpokládaného zeměpanského dvorce (Hejhal – Šrámek 2014). Z nemnoha archeologických nálezů možno zmínit soubory ze starších archeologických výzkumů pohřebiště v areálu kláštera nebo keramiku 12. století z pozdějších výzkumů JČM (Hejhal 2012, 52–53; Thomová 2014, 64).

Před polovinou 12. století bylo významným pozemkovým vlastníkem a iniciátorem kolonizace na Pelhřimovsku pražské biskupství. Centrem jeho držav byla Červená Řečice asi 3,5 km jihozápadně od Želiva. Na nádvoří zdejšího zámku byly starším archeologickým výzkumem zjištěny hroby s esovitými záušnicemi (Böhm 1926, 47). Pohřebiště opravňuje k úvaze o existenci kostela či kaple jako součásti biskupského dvorce. Kolonizační aktivita pražského biskupství se soustředila na jižní a jihovýchodní Pelhřimovsko, což dokládá listina biskupa Daniela II. z roku 1203. Byla sepsána při příležitosti vysvěcení kostela sv. Bartoloměje v Rynárci a nalezneme v ní výčet sídel v povodí potoka Bělá patřících k rynárecké faře (CDB II, č. 33, s. 31). Nejasné je stáří kostela sv. Víta v Pelhřimově. Třebaže osada mohla existovat již v druhé polovině 12. století, vznik kostela se připouští až okolo poloviny století následujícího (Dobiáš 1927, 99; Hejhal 2012, 69–70).

V jihozápadním sousedství majetků želivského kláštera můžeme ve 30. letech 13. století tušit existenci šlechtických sídel. Mezi svědky v listině královny Konstancie z roku 1235 nalezneme např. šlechtice jménem *Nimirus de Posna* (CDB III/1, č. 103, s. 122), kterého snad můžeme spojovat právě s Pošnou na Pacovsku. Podobně se v roce 1252 objevuje *Bedrich de Horupník* či *Markwart de Onsov* (CDB IV/1, č. 240, s. 413). I oni se v rámci svých možností vyznačují zakladatelskou aktivitou především ve formě budování kostelů. Není vyloučeno, že mezi zdroji jejich příjmů mohlo hrát svou roli rýžovníctví zlata, jehož menší primární výskyt i rozsáhlejší exogenní akumulace se právě na Pacovsku nachází (obr. 5: B).

Nejnovějším příspěvkem k poznání středověkého odlesňování jižního Pelhřimovska je odkryv reliktu podmáčeného lesního porostu u Ústrašína na samém horním toku Želivky (Hrubý – Těsnohlídek 2016). Lokalita se nachází ve výšce okolo 560 m a asi 1000 m jz. od kostela v Ústrašíně. Lze ji charakterizovat jako mělkou podmáčenou pramennou pánev krátké vodoteče vtékající zleva do Hejlovky. Na nepropustných zvětralinách a glejích se pozůstatky lesního porostu dochovaly díky trvalému zvodnění a anaerobním půdním podmínkám, kdy po odlesnění došlo k eroznímu odnosu a následně k sedimentaci, která organické pozůstatky dřevin konzervovala. Plošně zde byly mezi kořeny smýcených stromů dokumentovány stopy mýcení i vypalování



Obr. 14. Ústrašín (okr. Pelhřimov). Pozůstatky klučeného a žďářeného středověkého lesa v prameništi bezjmenného malého přítoku Hejlovky (Želivka). Výzkum ARCHAIA Brno (Hrubý – Těsnohlídek 2016). Foto autor.

Fig. 14: Ústrašín (Pelhřimov Dist.). Relics of medieval slash-and-burn forest clearing in the spring area of a nameless small tributary of Hejlovka (Želivka) River. Excavation by ARCHAIA Brno (Hrubý – Těsnohlídek 2016). Photo by author.

(obr. 5: 27 a obr. 14). Ze čtyř vzorků mladých smrkových větviček se AMS ^{14}C měření u dvou shodují. S pravděpodobností 95,4% je to interval 1168–1266 po kalibraci a v druhém případě s pravděpodobností 95,4% interval 1157–1264 po kalibraci (Tab. 1; Goslar 2015a).

Součástí vznikající středověké sídelní infrastruktury byly i stezky, které českomoravské pomezí protínaly. Osídlení v prostoru dnešního Havlíčkova Brodu je tradičně spojováno s tzv. *Haberskou cestou* (FRB II, 149). Jinými spojnicemi jsou tzv. *Želivská* a *Humpolecká cesta*. Také tzv. *Libickým újezdem* procházela *via Lubetina* (CDB I, č. 158, s. 164). Nečetné zmínky v psaných pramenech 12. a 13. století jsou však jen pověstnou špičkou ledovce a realita byla jistě pestřejší. Existence dalších spojnic je více či méně pravděpodobná např. z důvodů majetkových vazeb a lze ji odvozovat i z modelace krajiny či z výskytu tzv. strážních toponym (Hejhal 2012, 24–28, 30–32). Průběh spojnic se v čase měnil, stejně jako se měnil i jejich význam.